

I LÖGNENS TID

GÖRAN ROSENBERG

I lögnens tid

ESSÄER OCH KOMMENTARER MEDAN
TORNET RASADE

ALBERT BONNIERS FÖRLAG

TIDIGARE UTGIVNING

Friare kan ingen vara 1991, 2004, 2024

Medborgaren som försvann 1993

Da Capo al Fine och andra efterkloka betraktelser 1994

Det förlorade landet 1996, 2002, 2007, 2024

Tankar om journalistik 2000

Plikten, profiten och konsten att vara människa 2003, 2013

Utan facit 2006

Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz 2012

Rabbi Marcus Ehrenpreis obesvarade kärlek 2021

De översättningar som förekommer i boken är, om inte annat anges, författarens.



Albert Bonniers Förlag

Box 3159, 103 63 Stockholm

www.albertbonniersforlag.se

info@albertbonniers.se

ISBN 978-91-0-081103-7

COPYRIGHT © Göran Rosenberg 2025

OMSLAGSBILD *Babels torn* (Det stora Babels torn), Pieter Bruegel den äldre, cirka 1563, Wikimedia Commons

OMSLAG Ingrediensen AB

FÖRSTA TRYCKNINGEN

TRYCK ScandBook, EU 2025

INNEHÅLL

ATT FÅ NÅGOT SAGT

7

I. ATT STÅ LÖGNEN EMOT

19

II. IDENTITETEN MÄNNISKA

83

III. BEROENDE OCH FRIHET

147

IV. HEM OCH HEMLÖSHET

169

V. NÄR KRIGET KOM

201

VI. DET FÖRLORADE LANDET

279

EFTER BABEL

311

ATT FÅ NÅGOT SAGT

I samband med en skilsmässa och en flytt slängde jag i ett anfall av stress några pärmar med manus från min tid på radion i början av 1970-talet. Jag lade dem i en kartong som jag ställde i en container och dagen efter var containern hämtad. I samma ögonblick som jag insåg att de var borta för alltid försökte jag minnas vad det var jag hade slängt.

Det första jag mindes var själva manuslapparna. Ja, det hette så, manuslappar. En manuslapp hade formatet A5, det vill säga ett halvt A4-papper, och var försedd med ett inbyggt skikt av fyra eller fem tunna kopiepapper som undan för undan revs av i den redaktionella processen från ord till sändning. Ensam kvar till sist fanns bara första originalsidan som var gul och som jag läste mina radioinslag från och därefter satte i en pärm i en hylla bakom mig i arbetsrummet. Det blev med tiden tre eller fyra pärmar med flera hundra maskinskrivna gula manuslappar, som över en natt försvann i en sopcontainer och ganska snabbt också ur minnet.

Femton år senare skulle jag gärna ha haft de där pärmarna tillbaka, om inte annat så för att söka spåren efter

en ung journalists glädje och tillförsikt. Glädjen över att få något sagt, och tillförsikten att det sagda hade någon betydelse. En livstid senare inser jag hur mycket av mitt liv som består av manuskript. Eller mera precist, av anteckningar, utkast, texter, ord, meningar, samlade i pärmar och datafiler, alla dessa tusentals mer eller mindre lyckade försök att sätta ord på saker och ting. Inte minst för min egen skull. Att skriva har för mig varit ett sätt att tänka. Vad som kommer först, det skrivna eller det tänkta, går i mitt fall inte att reda ut, men jag vet att det mesta jag skrivit, och tänkt, har haft mig själv som målgrupp.

Med det sagt skulle de förlorade pärmarna också påminna om att jag skrev och talade i ett samhälle där det försiggick något som i högtidliga sammanhang kallades det offentliga samtalet. Ett offentligt torg om man så vill, där samhällets aktörer kunde samlas för att kommunicera både det ena och det andra, högt som lågt, viktigt som oviktigt, predikningar som poesi. Där fanns aktörer med stora megafoner (eller plattformar som det numera heter), de med små megafoner eller inga alls, de som inte sade särskilt mycket, de som inte lyssnade särskilt noga, men där allt som blev sagt på torget i princip kunde höras där och fritt sägas emot där, vilket som jag ser det är förutsättningen för det vi kallar yttrandefrihet. Ett vanligt missförstånd är att yttrandefriheten är ett naturtillstånd, men så är det inte. Att fritt kunna yttra sig i skogen eller i privatlivets hägn är inte vad vi menar med yttrandefrihet.

Yttrandefriheten är en högst "onaturlig" och historiskt sällsynt konstruktion av formella lagar och informella regler för vad som offentligen kan sägas eller inte sägas i ett samhälle. Om det offentliga torget ersätts av slutna rum i vilka vadsomhelst kan yttras utan att någon kan yttra sig emot, där kommunikationen mellan ett rum och ett annat producerar misstro och missförstånd istället för tillit och förståelse, har yttrandefriheten i praktiken avskaffat sig själv.

Förmågan att kommunicera väl är människans specialitet. Alla djurarter kommunicerar rimligen så väl som deras livsvillkor kräver, men ingen annan art har som människan gjort sina livsvillkor så beroende av hur hon kommunicerar. Genom att utveckla nya sätt att kommunicera har människan revolutionerat sin värld. Filosofin, vetenskapen, religionen och litteraturen går inte att föreställa sig utan skriftspråket. Demokratin, individen och rättsstaten går inte att föreställa sig utan tryckpressen.

Fram till igår hade vi tagit för givet att med varje ny kommunikationsrevolution (och de har kommit tätt det senaste århundradet, radion, televisionen, nätet, sociala medier, och allt det där) skulle vår förmåga att kommunicera utvecklas. I varje fall kunde vi knappast föreställa oss att ännu en kommunikationsrevolution skulle försämra eller rentav omintetgöra den. Själv föreställer jag mig att en utomjordisk civilisation, som av någon anledning ville göra slut på människan, skulle sätta in stöten mot kom-

munikationsförmågan, störa ut den, sabotera den, göra människor oförmögna att samverka, samtala, planera, skilja mellan sant och falskt, verkligt och påhittat, vän och fiende.

I Bibelns berättelse om Babels torn är Gud orolig för att människorna ska kommunicera alltför väl och bygga sig ett torn till himlen och tro sig kapabla till vadsomhelst, och ser därför till att ”skapa förvirring i deras språk så att den ene inte förstår vad den andre säger”.

Vad Gud inte dömde människan till var en språkförvirring ägnad att skapa missförstånd och misstro mellan människor, vilket är den språkförvirring som vi i den pågående kommunikationsrevolutionen är på väg att döma oss själva till.

Eller om det är Satan själv som varit i farten. Att döma människan till att inte få något sagt utan att det omedelbart förvrängs, missförstås och skapar split och hat, är ett straff värdigt en egen krets i Dantes helvete. I alla händelser ser jag det som en dödsdom över den kommunikationsvärld i vilken jag blev till som journalist och som i jämförelse var ett paradiset.

Det var inte tänkt att jag skulle bli journalist. Inte heller att språket skulle bli mitt arbetsredskap. Jag skulle bli ingenjör eller läkare var det tänkt, eller något annat pålitligt och rörligt. Det pålitliga bestod i en god utbildning, det rörliga bestod i oberoende av plats och språk. Ingenjör och läkare kunde jag vara varsomhelst på all

världens språk i den händelse jag skulle tvingas fly eller emigrera, vilket var en framtid som mina föräldrar mycket väl kunde föreställa sig och därför ville säkra mig för. De hade överlevt förlusten av allt, också land och språk, och inte ens det trygga svenska folkhemmet gav dem någonsin säkerheten tillbaka. Deras efterlämnade lager av heminläggningar och soppkonserver i matkällaren de hade i höghuset i Årsta talade sitt eget språk.

Ett språkberoende yrke som journalist fanns kort sagt inte på deras karta, och inte heller på min. Från början hade jag siktet inställt på att läsa teknisk fysik och bli civilingenjör, och när jag våren 1968 av nyfikenhet sökte till och blev antagen vid något som hette Journalisthögskolan så visste jag knappt vad det var, än mindre vad jag där var tänkt att bli. I efterhand tror jag att det mer var journalistiken som sökte sig till mig än jag som sökte mig till journalistiken.

Inledningsvis kände jag mig främmande för den värld jag av en slump hade hamnat i, men snart nog var jag förförd av den. Det var en inbjudande värld, myllrande av publikationer, publicister, redaktörer, korrespondenter, kolumnister och opinionsbildare av alla de slag.

Om journalistvärlden fanns mycket att säga, och jag sade en hel del redan då, men det för den här betraktelsen avgörande var att alla som verkade där, småskaliga journalister och storskaliga publicister, konkurrerade om utrymme och uppmärksamhet på en och samma offent-

liga arena. Det var en värld där alla kommunicerade med varandra, och mot varandra, och tidvis om varandra, men alltid utifrån förutsättningen att allt som sades offentligt kunde kritiserats, diskuteras och sägas emot i samma offentlighet. Det var en värld som dessutom hade pålagt sig etiska spelregler som skulle se till att den publicistiska makten inte missbrukades. Vilket i sin tur förutsatte att publicistisk etik också var en fungerande affärsidé, vilket det i huvudsak fortfarande var när jag 1970 anställdes vid något som hette A-pressens redaktionstjänst och som från en spartanskt inredd vindsvåning i Aftonbladets hus i Klarakvarteren hade till uppgift att förse landets socialdemokratiska dagstidningar – vid den tiden tjugofyra vill jag minnas – med nyhetsartiklar och reportage.

Det var nog sant att A-pressen inte var en lysande affär, och med tiden skulle tidning efter tidning försvinna och A-pressen gå i konkurs, men för de socialdemokratiska tidningarna var den primära affärsidén inte att gå med vinst utan att få något sagt, och med den affärsmodell som då gällde var publicistisk trovärdighet en tillgång för att både få något sagt och att få något sålt (annonser, lösnummer, prenumerationer, etcetera). Så småningom försvagades affärsmodellen, tidningar som inte fick något sålt slogs ut, köptes upp och lades ner. Den publicistiska affärsidén att få något sålt i syfte att få något sagt övergick i den mer renodlat kommersiella affärsidén att säga snart sagt vadsomhelst i syfte att få

något sålt. Också de medier som höll fast vid idén att konkurrera med publicistisk trovärdighet fick finna sig i att konkurrera i en medial värld där uppmärksamhet, inte trovärdighet, var den nya hårdvalutan. Uppmärksamhet till varje pris – också till priset av lögnar, påhitt, verklighetsförfalskningar – och därmed till priset av vår förmåga att kommunicera väl. Förmågan att kommunicera väl förutsätter att vi vet vem som vill oss vad och varför. Den förutsätter också att vi förmår skilja mellan sant och falskt, verkligt och överkligt, äkta och manipulerat, människor och algoritmer.

Med risk för att minnet förskönar hade jag turen att bli journalist i en tid när trovärdighet och sanningsenlighet stod någotsånär högt i kurs i den mediala offentligheten, vilket det inte självklart hade gjort i den tid som mina föräldrar med nöd hade överlevt, som var en tid då den mediala offentligheten hade varit förgiftad av hatpropaganda, och den journalistiska uppgiften att någotsånär trovärdigt och sanningsenligt beskriva och förklara världen hade fått konkurrens av uppgiften att hetsa och hata sönder den. Vilket jag tror till en del förklarade den rynka i pannan med vilken min mor reagerade på mitt val av ”karriär”. Journalist var inte ett yrke som hon hade anledning att hålla högt i kurs. Hon var och förblev ett barn av en tid då det fanns goda skäl att misstro orden i offentligheten – och även frukta dem.

Det var en misstro och en fruktan som jag måhända

ärvde. I varje fall kunde jag aldrig dela den självklarhet, för att inte säga lättsinnighet, med vilken många företrädare för mitt nya ”yrke” såg på ord och ords verkningar. Som hävdade att det fanns ett ”professionellt” (konsekvensneutralt) sätt att förstå och förklara världen som var oberoende av verkningarna. Citattecknen satte jag tidigt upp för mig själv, eftersom jag inte riktigt kunde se uppgiften att förstå och beskriva världen som ett yrke, än mindre att det fanns ett professionellt (värdeneutralt, teknokratiskt) sätt att göra det på. Varje berättelse om världen, hur liten eller stor, bottnade i ett val – av vad som skulle berättas, och hur, och i vilket syfte. En journalistik som reducerades till berättarform och berättarteknik lösgjord från utgångspunkter och konsekvenser skulle alltför lätt kunna förfalskas till något annat än journalistik – exempelvis ”fake news”. När jag efter trettio år i ”yrket” försökte sätta ord på vad jag hade sysslat med skrev jag: ”Journalistikens själva kärna är en hållning, inte en kunskapsuppsättning. En journalist kan berätta vadsomhelst, utifrån vilka kunskaper som helst, men inte hursomhelst och inte i vilka syften som helst. [...] Journalistiken tål inte att vara ett yrke utan hållning. Inte ett skrå med professionalismen som skrank. Inte en ideologi med cynismen som själ.” (*Tankar om journalistik*, 2000)

Vad jag redan då tyckte mig se var en utveckling där den rörliga bilden var på väg att ta över från det skrivna ordet som bärare av mänsklig kommunikation. Jag hade

tagit starkt intryck av den amerikanske samhällskritikern Neil Postman som med sin bok *Underhållning till döds* (1985) övertygade mig om att övergången från det skrivna ordets kultur till bildens skulle bana väg för en kultur mer byggd på kommunikation av känslor och upplevelser än av tankar och kunskap och därmed göra oss ”dummare för varje minut”.

Det var med Postmans ord i bakhuvudet som jag 1990 grundade tidskriften Moderna Tider under den kaxiga devisen ”En bild säger *inte* mer än tusen ord”. Det var en stridsförklaring mot bildkulturen, onekligen, förstärkt av beslutet att inte använda fotografier. ”Moderna Tider är en ordets tidskrift”, löd första meningen i den första ledaren. ”Vi lever i ett informationssamhälle fattigt på kunskap, kanske fattigare än samhället före teve. Att med de goda texterna få informationen att tättna till kunskap är idén bakom Moderna Tider.”

Ett årtionde senare skrev jag: ”Det skrivna ordet är den mänskligaste av alla uttrycksformer, eftersom bara människan har ett skriftspråk. Bilden förenar oss med de flesta djur. Ordet skiljer oss från dem alla.”

Det var före uppfinningen av de mediala plattformar vi kallar sociala medier, och de mediala apparater vi kallar smarttelefoner, genom vilka vår förmåga att kommunicera i bilder exploderade, liksom vår förmåga att förfälska och förvränga vad vi kommunicerade, liksom vår oförmåga att kommunicera lögnen emot.

Lögnens tid är en tid då lögnen inte längre kan kommuniceras emot.

I George Orwells dystopiska roman *1984* (som skrevs 1948) kan lögnen inte kommuniceras emot eftersom ord som nyss betydde en sak har fått att betyda motsatsen: krig har blivit fred, frihet slaveri, okunnighet styrka. I Orwells värld har orden gjorts obrukbara för varje annan kommunikation än lögnens. I USA har Donald Trump på motsvarande sätt upprättat det lögnens herravälde i vars hägn han två gånger har valts till president (tre om han hade fått ljuga samman rösterna själv). Så har nu användningen av vissa ord förbjudits i federala dokument och sammanhang, medan användningen av vissa ord har påbjudits. Storebror visste vad han gjorde när han satte in stöten mot språket – och så vet hans nutida efterföljare. De globala medieplattformarna, och de globala mediefurstar som äger och kontrollerar dem, kan göra saker med vårt språk och våra tankar och vår (o)förmåga att kommunicera med varandra, som Orwells Storebror inte kunde drömma om.

De flesta av texterna i den här boken är skrivna medan det torn av global mänsklig gemenskap vi försökte bygga rasade framför våra ögon, det vill säga under den korta tid som vår förmåga att kommunicera över språkliga och geografiska gränser utvecklades dramatiskt medan vår förmåga att kommunicera tillit och förståelse avvecklades. Det är en tid då Postmans förutsägelse om människans

fördumning genom kommunikativt självskadebeteende har besannats snabbare än vi hunnit begrunda konsekvenserna av det.

För en tid kunde det se ut som om Orwell hade haft fel, att den digitala medierevolutionen, så till synes fylld av demokratiserande potential (minns den arabiska våren 2011), skulle omöjliggöra upprättandet av det slags totalitära övervakningssamhälle som Orwell så isande hade gestaltat, att 1984 inte bara var ett passerat årtal utan också en förlegad framtidsvision. Jag tillhörde dem som under en tid tänkte så, och i förordet till den svenska nyutgåvan av en konkurrerande dystopi, Aldous Huxleys *Du sköna nya värld*, skrev jag: ”Ingen enskild makt kan längre centralisera informationsflödet, kontrollera propagandan, förfalska historien, styra individers tankar och handlingar, övervaka deras rörelser, bestämma deras språk, hota deras liv. Den enskilda människans horisonter och nätverk har öppnats för att rimligen aldrig mer kunna slutas på det sätt som Orwells framtid förutsatte.”

Jag hade fel. Den digitala medierevolutionen har på nytt slutit våra horisonter och nätverk, och på nytt möjliggjort kontroll av våra tankar och handlingar, och som aldrig förr utmanat grundvillkoret för vår existens som människor – förmågan att kommunicera väl.